

کتابخانه ملی و اسنادخانه ایران

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

۱۹۴

آشنایی با کتب القیاس

اثر ابراهیم بن نویخت

تعیین نویسنده و زمان حیات وی
به همراه گزارش تفصیلی از محتوای کتاب

به همراه متن عربی کتاب

مؤلفان:

مرتضی کریمی، حیدر بیاتی

آشنا با گنا القوت

اثر ابراهیم بن نوبخت

تعیین نویسنده و زمان حیات وی
به همراه گزارش تفصیلی از محتوای کتاب

به همراه متن عربی کتاب

مؤلفان:

مرتضی کریمی

حیدریاتی

آشنائت در نگاه ادیان مذاهب

معاونت پژوهش

اشارات
دانشگاه ادیان و مذاهب

۱۹۴

آشنایی با کتاب الیا قوت

- مؤلفان: مرتضی کریمی و حیدریانی
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- نوبت چاپ: اول، زمستان ۱۳۹۷
- چاپ: دفتر فنی افق
- شمارگان: ۳۰۰ نسخه
- قیمت: ۲۰,۰۰۰ تومان
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۷۳۰-۷۸-۳
- حق چاپ و نشر محفوظ است.

• مراکز پخش:

قم، پردیسان، روبه روی مسجد امام صادق (علیه السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.
 تلفن: ۱۳ - ۰۲۵ ۳۲۸۰۲۶۱۰، ۰۲۵ ۳۲۸۰۳۱۷۱
 تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵ ۳۲۸۰۶۶۵۲
 www.adyanbook.ir فروشگاه اینترنتی:

www.urd.ac.ir

www.adyanbook.ir

press@urd.ac.ir

فهرست مطالب

مقدمه.....	۷
------------	---

فصل اول: کتاب شناسی

شروح کتاب الیاقوت.....	۱۲
------------------------	----

فصل دوم: نویسنده کتاب الیاقوت و زمان حیات وی

مقام و منزلت نویسنده الیاقوت.....	۲۴
نام نویسنده کتاب الیاقوت.....	۲۵
نظر اول: أبو اسحاق ابراهیم بن نوبخت.....	۲۵
نظر دوم: أبو اسحاق اسماعیل بن اسحاق بن نوبخت.....	۲۷
نظر سوم: حسن بن حسین بن نوبخت.....	۲۸
زمان حیات نویسنده الیاقوت.....	۲۹
نظر اول: قرن سوم.....	۲۹
نظر دوم: نیمه اول قرن چهارم.....	۲۹
نظر سوم: قرن پنجم و یا دیرتر از آن.....	۳۳
نظر چهارم: میان نیمه دوم قرن پنجم و نیمه اول قرن هفتم.....	۳۵
نظر پنجم: قرن هفتم.....	۳۷

- نظر برگزیده: میان نیمه دوم قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم (۳۵۰ق-۴۵۰ق)..... ۳۷
- تعیین شخص نویسنده..... ۴۰

فصل سوم: گزارش توصیفی از محتوای کتاب الیاقوت

- نگاهی کلی به کتاب الیاقوت..... ۴۶
- نگاه تفصیلی به محتوای کتاب الیاقوت..... ۴۷
- مهم‌ترین نظریات ابن نوبخت..... ۸۵
- تبویب محتوای کتاب الیاقوت بر اساس کتاب انوار الملکوت..... ۸۷
- کتاب نامه..... ۹۱
- الف. کتاب‌ها..... ۹۱
- ب. مجلات..... ۹۴
- ج. سایت‌ها..... ۹۴
- متن کامل کتاب الیاقوت..... ۹۵

مقدمه

نوبختیان از معروف‌ترین خاندان‌های شیعی هستند که دانشمندان بسیاری در علوم مختلف اسلامی به ویژه فلسفه، کلام، نجوم، فِرَق اسلامی و مانند آن به جهان اسلام معرفی کرده‌اند، از جمله اَبو سهل اسماعیل بن علی نوبختی، اَبو محمد حسن بن موسی نوبختی و اَبو اسحاق ابراهیم بن نوبخت. متکلمان نوبختی، جایگاه والایی در کلام شیعی دارند و دیدگاه‌های آن‌ها همواره مورد توجه علمای بزرگ شیعه و سنی و نیز مستشرقان بوده است. *الباقوت* نوشته یکی از عالمان برجسته نوبختی در حوزه علم کلام است. آنچه موجب برجستگی این کتاب می‌شود، غنای محتوایی از نگاه کلی و اشاره به مسایل فلسفی محض از نگاه خاص است. با این حال، در مورد نویسنده این کتاب و زمان حیات وی اختلاف نظر بسیاری وجود دارد. اهمیت تعیین نویسنده و عصر وی زمانی روشن می‌شود که بدانیم با توجه به پرداختن این کتاب به مسایل فلسفی و درج فلسفه در مباحث کلامی، زمان نگارش این کتاب می‌تواند رویکردها نسبت به اعصار کلامی شیعه و آغاز توجه به فلسفه در کلام شیعه را دستخوش تغییرات بسیاری کند. از طرف دیگر، در سال‌های اخیر، این کتاب کمتر مورد توجه محافل کلامی بوده است و از این رو، معرفی این کتاب و نگاهی کلی به محتوای آن، انگیزه علاقمندان به کلام شیعی برای مطالعه این کتاب را دوچندان خواهد کرد.

نوشتار حاضر، تلاشی است برای معرفی بیشتر کتاب *الیاقوت* و تعیین نویسنده کتاب و زمان حیات وی و نیز گزارشی تفصیلی از محتوای کتاب. صرف نظر از اشتراکات، بخش مربوط به تعیین نویسنده کتاب، نوشته آقای حیدر بیاتی و بخش گزارش تفصیلی، نوشته آقای مرتضی کریمی است. وظیفه خود می‌دانیم از زحمات و همکاری‌های جناب آقای دکتر توران در راستای نگارش این کتاب، قدردانی کنیم. امید است که این کتاب، قدمی رو به جلو برای معرفی بیشتر کلام شیعه و نیز مقدمه‌ای برای تحقیقات و مطالعات بیشتر در مورد کتاب *الیاقوت* و نویسنده آن باشد.

فصل اول

کتاب‌شناسی

کتاب مورد بحث، *الیاقوت فی علم الکلام* نام دارد که در بعضی از منابع، صرفاً *الیاقوت* خوانده شده است. در مورد نام نویسنده و زمان حیات وی، اختلاف نظر بسیاری وجود دارد که در بخش بعدی، به تفصیل بیان خواهد شد. این کتاب با تصحیح آقای علی اکبر ضیایی برای اولین بار در سال ۱۴۱۳ق. به همت کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی^{ره} به چاپ رسید و چاپ دوم آن در سال ۱۴۲۸ق. با تیراژ ۱۰۰۰ نسخه، روانه بازار کتاب شد. مصحح کتاب در مقدمه خود به معرفی خاندان نوبختی، شرح حال مؤلف *الیاقوت* و تعیین نام و زمان حیات او، برخی از دیدگاه‌های کلامی وی و آثارش می‌پردازد و در پایان اظهار می‌دارد که در تحقیق کتاب، دو نسخه خطی قدیمی را ملاک قرار داده است:

۱- نسخه خطی نوشته شده در سال ۷۳۳ ق. که با شماره ۱۰۷۷ در کتابخانه امام رضا^{علیه السلام} نگهداری می‌شود. این نسخه، ملاک اصلی محقق در تصحیح کتاب بوده است.

۲- نسخه خطی نوشته شده در سال ۷۵۴ ق. که محقق، اختلافات این نسخه با نسخه اصلی را با رمز «ب» در پاورقی ذکر کرده است.

کتاب چاپ شده *الیاقوت*، ۹۶ صفحه دارد و در آن، ۲۸ مسأله کلامی ذکر شده است. چنان که بعداً ذکر خواهد شد در کتاب *اشراق اللاهوت فی نقد شرح الیاقوت*، مسأله ۲۹ نیز ذکر گردیده، اما این مسأله در کتاب

چاپ شده *الياقوت* و نیز شرح چاپ شده آن یعنی *انوار الملکوت فی شرح الياقوت* حذف شده است که در بخش گزارش توصیفی، به تفصیل بیان خواهد شد.

به احتمال زیاد، نویسنده *الياقوت*، به جز این کتاب، آثار متعدّد دیگری نیز داشته است اما صرفاً کتاب *الياقوت* از وی برجا مانده است. البتّه در هشتمین مسأله این کتاب در بحث ابتهاج ذات الاهی، مؤلف به یکی دیگر از آثار خود به نام *الابتهاج* اشاره می‌کند. وی در این ارتباط می‌نویسد: «... و هذه المسألة سطرنا فيها كتاباً [منفرداً] و سمّيناه بكتاب *الابتهاج*»^۱ بر اساس این عبارت، کتاب *الابتهاج* قبل از *الياقوت* به رشته تحریر درآمده است. با این حال، این کتاب به دست ما نرسیده است. البتّه، علامه حلّی در شرح خود بر *الياقوت* با عنوان *انوار الملکوت فی شرح الياقوت* نیز تصریح می‌کند که وی کتاب *الابتهاج* را ندیده است.^۲ خواهرزاده علامه حلّی با نام سید عمید الدین أعرجی حلّی نیز در کتاب خود با عنوان *اشراق اللاهوت فی نقد شرح الياقوت*، اشاره می‌کند که این کتاب به دست وی نیز نرسیده است.^۳ گفتنی است آقا بزرگ تهرانی اسم این کتاب را چنین ذکر کرده است: «*الابتهاج فی اثبات اللّٰه العقليہ لله تعالى*»^۴، ولی در واقع، این اضافه، توضیحی از آقا بزرگ می‌باشد، زیرا وی منبعی برای آشنایی با این کتاب غیر از کتاب *الياقوت* نداشته است. با توجّه به آنچه در *الياقوت* ذکر شده، ابن نوبخت در این کتاب، قائل به مبتهج و ملتذ بودن خداوند است که از علم او به کمال اعظم خویش

۱. *الياقوت*، ص ۴۴.

۲. *انوار الملکوت*، ص ۱۰۴.

۳. *اشراق اللاهوت*، ص ۳۰۳.

۴. *الذريعة*، ج ۱، ص ۶۲.

ناشی می‌شود. دلیل این مطلب آن است که هر یک از ما هنگام علم به کمال ناقص خودمان ملتذ می‌شویم. بنابراین، اگر کمال، نامتناهی باشد حتماً التذاذ صورت می‌گیرد و ناشی بودن لذت آدمی از اعتدال مزاج، موجب نفی آن از خداوند به دلیل تنزه او از مزاج نمی‌شود، زیرا ممکن است یک چیز، بیشتر از یک علت داشته باشد، به این معنا که ممکن است علت لذت انسان‌ها، یک چیز باشد که آن اعتدال مزاج است، ولی علت آن در خداوند چیز دیگری باشد که عبارت است از علم به کمال اعظم. از طرف دیگر، قائل به ملتذ بودن خداوند، نمی‌گوید که خداوند، ملتذ به خلق یک مخلوق می‌شود تا قِدَم لذت، مستلزم قِدَم آن مخلوق شود و اشکال قِدَم عالم پیش آید، بلکه مراد این است که خداوند بذاته ملتذ است نه به چیزی خارج از خود.

شرح کتاب الیاقوت

بر اساس بعضی از عبارات سید عمید الدین أعرجی حلی در اشراق اللاهوت فی نقد شرح الیاقوت که شرحی بر انوار المکوت نوشته علامه حلی است، علاوه بر انوار المکوت، شرح دیگری نیز بر کتاب الیاقوت نگاشته شده‌اند که وی در شرح انوار المکوت از آن‌ها استفاده کرده اما نامی از آن‌ها نبرده است و صرفاً مطلبی از یکی از این شرح‌ها نقل و نقد می‌کند.^۱ با این حال، بر اساس اطلاعات موجود، حداقل سه شرح بر الیاقوت نگاشته شده است:

۱- فصل الیاقوت نوشته ابن ابی الحدید، شارح معروف نهج البلاغه. گفتنی است بعضی از منابع، به اشتباه، فصل الیاقوت را نام اصلی خود

۱. متن عبارت چنین است: «و قال بعض شارحی هذا الكتاب فی تفسیر قول المصنف: «إن حلّ فیہ لم یعقل»... الخ» اشراق اللاهوت فی نقد شرح الیاقوت، ص ۲۳۶.

کتاب تصوّر کرده‌اند، اما مرحوم افندی در *ریاض العلماء* به هنگام ذکر شرح ابن ابی الحدید بر *الیاقوت* می‌نویسد: «فی البال آن‌ها تسمی فصّر *الیاقوت*». در هر صورت، این شرح به دست ما نرسیده است. با این حال، به باور بعضی از محققان، استناد چنین شرحی به ابن ابی الحدید محلّ تردید است. از نگاه آنها، در خود کتاب‌های ابن ابی الحدید، گواهی این مسأله دیده نشده (البته همه آثار کلامی او تاکنون منتشر نشده است). اگر چنین چیزی صحّت داشته باشد باید گفت که کتاب *الیاقوت* در دوره‌ای میان فخر رازی و تا پیش از عصر ابن ابی الحدید نوشته شده است. اما واقعیت این است که تاکنون منبع مطمئنی، وجود این شرح را تأیید نکرده است. تنها در *روضات الجنات* (۲۰/۵ تا ۲۱؛ نیز نک: *هدیه العارفین*، ۵۰۷/۱ احتمالاً به نقل از *روضات*) به نقل از ابن الفوطی (ظاهراً تلخیص مجمع الآداب) از وجود این شرح در فهرست آثار ابن ابی الحدید خبر می‌دهد که این قسمت در ضمن ترجمه احوال ابن ابی الحدید در نسخه چاپی کتاب ابن الفوطی دیده نمی‌شود (۲۱۳/۱ تا ۲۱۴) و اصلاً معلوم نیست صاحب *روضات* بر اساس بر چه منبعی، چنین چیزی گفته است. نیز در شرح احوالی که از ابن ابی الحدید در پایان یکی از مجلدات شرح نهج البلاغه (و نیز پایان کتاب شرح القصائد العلویات السبع، ص ۱۶۷) به نقل از کتابی ناآشنا به نام معجز الآداب فی معجم اللقب از ابن الفوطی آمده، از این کتاب یاد شده است. از ظواهر این ترجمه احوال معلوم است که باید کلام یکی از معاصران ابن ابی الحدید و به احتمال زیاد، خود ابن الفوطی باشد اما به هر حال، تا پیدا شدن سر نخ اصلی این اطلاعات درباره ابن ابی الحدید، مسأله همچنان مشکوک است؛ به ویژه این که در شرح

احوال نسبتاً مفصلی که از ابن ابی الحدید در عقود الجمان ابن شعار موصلی ارائه شده، در فهرست آثارش ذکری از کتاب شرح الیاقوت نشده است (در الذریعه ظاهراً به نقل از ریاض العلماء، نام شرح ابن ابی الحدید، فصل الیاقوت خوانده شده، اما ظاهراً این نقل هم آشفته‌گی دارد و به هر حال در مجلدات چاپی ریاض العلماء اثری از آن نیست و شاید در بخش سنی کتاب باشد که متأسفانه تاکنون به چاپ نرسیده است؛ نک: الذریعه، ۲۵/۲۷۲).^۱

۲- انوار الملکوت فی شرح الیاقوت. این شرح که معروف‌ترین شرح الیاقوت است توسط علامه حلّی نگاشته شده است. به گفته علامه در پایان این شرح، کتاب انوار الملکوت در ماه جمادی الثانی سال ۶۸۴ق. به پایان رسیده است. شارح در مقدمه خود، در وصف الیاقوت و نویسنده آن و نیز انگیزه خود از شرح الیاقوت می‌نویسد:

«و قد صَنَّفَ شیخنا الاقدم، و امامنا الاعظم، أبو اسحاق ابراهیم بن نوبخت قدس الله روحه الزکیه و نفسه العلیه، مختصراً سمَّاه الیاقوت قد احتوی من المسایل علی اشرفها و اعلاها و من المباحث علی اجلاها و اسناها، ألا انه صغیر الحجم، کثیر العلم، مستصعب علی الفهم، فی غایه الایجاز و الاختصار بحیث یعجز عن تفهّمه اکثر النظّار، فاحیینا ان نصنع هذا الكتاب الموسوم بانوار الملکوت فی شرح الیاقوت، علی ترتیبه و نظمه، موضحاً لما التبس من مشکلاته و مبیناً لما استبهم من مفصلاتہ، مع زیادات لم یوجد فی الكتاب.»^۲

۱. رک سایت: www.ansari.kateban.com/entry1794

۲. انوار الملکوت، ص ۲.

«شیخ و امام بزرگوار ما، أبو اسحاق ابراهیم بن نوبخت، کتابی مختصر به نام *الیاقوت* نگاشته است که دربردارنده شریف‌ترین و عالی‌ترین مسایل و مباحث است، اما این کتاب، با اینکه معارف بسیاری دارد، حجم کمی دارد و فهم آن دشوار است و با توجه به اینکه بسیار مختصر نوشته شده، بسیاری از کسانی که به آن رجوع می‌کنند در فهم آن دچار مشکل می‌شوند. به همین سبب، کتاب حاضر با عنوان *انوار الملکوت فی شرح الیاقوت* را بر اساس ترتیب *الیاقوت* نگاشتیم که مطالب دشوار آن را توضیح می‌دهد و مطالب مبهم را تبیین می‌کند. ضمن اینکه در این شرح، مطالب بیشتری نیز یافت می‌شود که در خود *الیاقوت* وجود ندارد.»

این شرح، محفوظ مانده و به همت آقای محمد نجمی زنجان، تصحیح و در سال ۱۳۳۸ش. برای اولین بار منتشر شده که البته همراه با اشتباهات بسیار است. گفتنی است انتشارات رضی، چاپ دوم این کتاب را در سال ۱۳۶۳ش در ۲۴۸ صفحه عرضه کرده است.

از بعضی از عبارات کتاب *اشراق اللاهوت* که شرح *انوار الملکوت* است، استفاده می‌شود که کتاب *انوار الملکوت* در آن زمان، میان طلبان رایج بوده و در حوزه‌های علمیه تدریس می‌شده است و همین امر، انگیزه مؤلف *اشراق اللاهوت* در شرح این کتاب شده است.^۱ با توجه به ایجاز بیش از حد عبارات کتاب *الیاقوت* و وجود ابهام در بعضی از قسمت‌های کتاب، چنان که خود علامه در مقدمه خود به این موضوع تصریح کرده، باید اذعان کرد که *انوار الملکوت* علامه حلّی، نقشی کلیدی

۱. *اشراق اللاهوت*، مقدمه مصحح، ص ۵۶.

در تبیین مطالب کتاب *الیاقوت* دارد. اهمیت این کتاب زمانی دو چندان می‌شود که بدانیم نویسنده *الیاقوت* در راستای اختصار کتاب خود، آرا و اقوال مختلف را بیان می‌کند اما اشاره‌ای به نام قائلین نمی‌کند. این نقیصه در *انوار الملکوت* برطرف شده و علامه حلّی در موارد متعددی، به افراد یا فرقه‌های معتقد به این اقوال اشاره کرده است. علاوه بر این، علامه حلّی، افزون بر شرح عبارات *الیاقوت*، مطالب ارزشمندی را بر آن افزوده است. ضمن اینکه در بعضی از موارد، به مصنف ایراداتی وارد کرده و به بیان نظر خود پرداخته است. به گفته محمد نجمی زنجانی، مصحح *انوار الملکوت*، علامه حلّی با نوشتن شرح بر این کتاب، موجب حفظ این کتاب گرانسنگ شده است و اگر این شرح نوشته نمی‌شد چه بسا *الیاقوت* مثل بسیاری دیگر از کتاب‌های ارزشمند علمای سلف، از گزند حوادث در امان نمی‌ماند و به دست ما نمی‌رسید.^۱

لازم به ذکر است که در زمان حیات علامه حلّی، خواهرزاده‌اش، سید عمید الدین أبو عبدالله عبد المطلب بن مجد الدین حسینی غُبَیْدِلِی (۷۵۴ق)، کتابی در شرح *انوار الملکوت* دایی خود نگاشت با عنوان *إشراق اللاهوت فی نقد شرح الیاقوت*. بر خلاف آنچه عنوان این کتاب تداعی می‌کند، این کتاب عمدتاً شرح *انوار الملکوت* است تا نقد آن. سید عمید الدین در مقدمه کتاب خود، دلیل نگارش این کتاب را این گونه بیان می‌کند:

«أما بعد، فَإِنَّ جماعة من اخوان الصفا و ارباب التقی و الوفاء الذين فازوا من الفضائل العلمية بالقدح المعلى و حازوا من الكمالات العملية المقام الاعلى، لَمَّا طالعوا كتاب *انوار الملکوت* فی شرح *الیاقوت* فی علم الکلام للامام

۱. *انوار الملکوت*، مقدمه مصحح، ص. یا.

العلامة، خلاصه علماء الدهر، قدوه اهل العصر، افضل المتأخرين، مكمل علوم المتقدمين، وارث علوم الانبياء والمرسلين، جمال المله و الحق و الدين، ابي منصور الحسين بن المطهر - ادام الله فضائله و ايامه و اسبغ نواله و انعامه و جدوه - قد اشتمل على جمل من المباحث الدقيقة و النكت العميقة و السؤالات الحسنه اللطيفة و الاجوبه المتقنه الشريفة زياده على شرح ما اشتمل عليه الكتاب المذكور و بيان ما [هو] فيه مسطور لانه قد مال في عبارته الى طريق الايجاز و الاختصار و عدل في الفاظه الى نهج المبالغه في الحذف و الاضمار بحيث صار فهم تلك المباحث من تلك العبارة متعذراً و العلم بتلك النكات من تلك الالفاظ متعسراً، سألوا منى أن أشرح ما اشتمل عليه من المباحث و النكات و المسائل و المشكلات، شرحاً مفصلاً لمجمله، محللاً لمشكله، مظهرأ لخباياه، موضحاً لخفاياه؛ فترددت في اجابتهم الى ذلك لافتقاره الى خلو السر و فراغ البال، و كون ذلك في هذا الزمان نادراً بل قريباً من المحال، لكنهم كرروا ذلك السؤال مره بعد اخرى و جاءت رسلهم إلى به تترى بحيث لم يبق لى طريق الى الترك و الاهمال و لا سبيل الى التأخر و الامهال فشرع في ذلك مستعيناً بالله و متوكلاً عليه فليس المبدأ إلا منه و لا المرجع إلا إليه.^۱

«اما بعد، گروهی از برادران پاکدل ... زمانى كه كتاب انوار الملكوت فى شرح الياقوت اثر... علامه حلى -